

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

В. Гончаров, Львівський національний
університет імені Івана Франка

Методологія тлумачення юридичних норм у світлі граматології

Вступні зауваги. Філософська герменевтика Г.-Г. Гадамера та граматологія Ж. Дерріда — два чи не найбільш обговорюваних напрями в сучасній західній філософській думці. Спільним для них є інтерес до мови, тексту й тлумачення (розуміння). Є цілком очевидним, що здобутки обидвох напрямів становлять інтерес для юридичної науки з її одвічною увагою до текстів права.

Проте, якщо вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція осмислила низку положень філософської герменевтики, то проект граматології залишається для неї *terra incognita*.

Отож, спробуємо схематично окреслити деякі аспекти граматологічного читання юридичного тексту.

Грамматологія: стислий екскурс. Грамматологія (від давньогр. *grámma* — письмо, риска, малюнок) — напрям у філософських дослідженнях, який вивчає роль письма та писемності у культурі. Хоча власне термін «грамматологія» є авторським неологізмом Ж. Дерріда, витoki позначуваної ним галузі знань можна знайти ще у працях Платона та Аристотеля. Великий внесок у дослідження писемності належить мислителям різних часів: Ж.-Ж. Руссо, Ф. де Соссюру, Р. Барту. Проте саме завдяки працям Ж. Дерріда філософська грамматологія набула значного резонансу у літературознавстві, культурології, філософії, а згодом і в західній правничій думці¹.

¹ Див., напр., Jacobson Arthur J. Authority: An Hommage to Jacques Derrida and Mary Quaintance / J. Arthur Jacobson // *Cardozo Law Review*. – 2005. – Vol. 27. – P. 101–110; Halping Andrew. Criminal law going critical / Halping Andrew. Definition in the Criminal law. – Hart Publishing. – Oxford, 2004. – P. 43–73; Parker James. Spirited Away: Asylum Law and the Institutional Violence of Legal Discourse / James Parker // *Law Text Culture*. – 2007. – Vol. 11. – P. 231–251; Teubner Gunther. Dealing with Paradoxes of Law: Derrida, Luhmann, Wiethölter / Gunther Teubner // *Paradoxes and Incinsistences in Law*. – Hart Publishing. – Oxford, 2006. – P. 41–64; Teubner Gunther. Self-Subversive Justice: Contingency or Transcendence Formula of Law? / Gunther Teubner // *Modern Law Review*. – 2009. – Vol. 72. – P. 1–23; Teubner Gunther. Legal Logic and its So-Called Post Modern Critique (La Logique Juridique Et Son Critique Dite Post Moderne) / Gunther Teubner [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ssm.com>; Weisberg Richard. Law and Literature as Survivor. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ssm.com>

Найрельєфніше проєкт граматики Ж. Дерріда викладено в його першій великій роботі «Дещо, що має стосунок до граматики». Така її назва не є простою творчою забаганкою автора. Річ у тім, що науки граматики не існує, є дослідження різних типів письма, але немає науки, яка б займалася вивченням письма в цілому¹. Однак, на думку Ж. Дерріда, потреба в ній існує. Це пов'язано перш за все з переосмисленням цим філософом поєднання та водночас вічної опозиції *того, що означає* (знак, символ), *та означуваного* (смысл, поняття, буття, що інтегровані ним у категорії «*présence*» — «*наявність*»²).

Ще з часів Арістотеля знаку, письму відводилася другорядна роль — вони розглядалися як засоби для кращого запам'ятовування вербальної мови. «Те, що у звукосполученнях, — це знаки уявлень у душі, а письменна — знаки того, що у звукосполученнях»³.

На схожих позиціях стояв і засновник сучасної лінгвістики та структуралізму Ф. де Соссюр. Останній убачав у письмі чужорідний для мови елемент, техніку, яка покликана лише фіксувати звуки. Натомість письмо часто-густо втручається і змінює усну мову, яку повинно було б лише обслуговувати. Дослідник писав: «...письмо ховає мову від поглядів; воно його не одягає, а виряджає»⁴. Знак співвідноситься з означуваним як тіло з душею, гріховне зі святим. Знак — невмотивований, випадковий, мінливий, у той час як означуване — це вічне, істинне. Втім, такий погляд, як не дивно, не заважав цьому швейцарському лінгвісту вбачати знакову природу й у мові, яку він так старанно намагався захистити від «тератологічного» (за його власним висловом) впливу письма: «Мова і письмо суть дві різні системи знаків (курсив наш. — *V. Г.*); єдиний смисл другої з них — служити зображенням першої»⁵.

Саме на цьому матеріалі Ж. Дерріда вперше використовує свою деконструкцію, яка полягає, головним чином, у «перекиданні» бінарних опозицій, котрі нав'язуються нам логікою мови. «Деконструкція не може обмежитися нейтралізацією: вона повинна в подвійному жесті, у подвійній науці, у подвійному письмі здійснити перекидання класичної опо-

¹ Див.: Автономова Н. Деррида и грамматология / Н. Автономова // Деррида Ж. О грамматологии : пер. з франц. – М., 2000. – С. 7.

² У французькій мові слово «*présence*» має ще один важливий значеннєвий відтінок: присутність.

³ Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 2. – М., 1978. – С. 93.

⁴ Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М., 2006. – С. 50.

⁵ Там само. – С. 46.

зиції та загальний зсув системи»¹. У рамках метафізичної логіки (відмовитись від якої закликає Ж. Дерріда) щось може бути істинним або хибним, тілесним або духовним, існувати ззовні чи всередині. У цю «одежу» намагалися «втиснути» буття численні філософи, починаючи від досократиків та закінчуючи М. Хайдеггером, залишаючи поза увагою те, що ця «одежа», можливо, буттю не зовсім підходить. Бінарні опозиції, на думку Ж. Дерріда, можуть лише створювати видимість рівноваги, приховуючи тиск одного елемента над іншим. Провести акт емансипації, визволити пригнічений елемент і разом з тим перегорнути концептуальний порядок понять — основне завдання деконструкції².

У філософії Ж. Дерріда, вслід за Ф. Ніцше, письмо визволяється від наявності та починає жити самостійним життям. Деконструкція знімає (або, щонайменше, вважає, що знімає) бінарну опозицію «знак-наявність». «Жодного зовнішнього насильства письма над невинністю мови (langage) взагалі не відбувається. Існує, радше, деяке першонасильство письма, оскільки мова (langage) вже з початку являє себе письмом... «Узурпація» вже почалася»³. Ж. Дерріда пише: «Ззовні & всередині»⁴ (так само робив і М. Хайдеггер, перекреслюючи слово «буття»). Перекреслення заважає нам читати, але залишає можливість зрозуміти. Невмотивований знак увірвався в мову в момент її створення, не даючи можливості провести межу між тим, що ззовні, і тим, що всередині. Такий хід думок руйнує метафізичну концепцію знака: останній не є зовнішньою стороною слова, натомість він інтегрований у саме слово. Для знака, на думку Ж. Дерріда, не підходить бінарна опозиція «ззовні-всередині».

Але що ж тоді стоїть за знаком? Відповідь філософа така: інший знак. Буття, вічне, Істинне (саме з великої літери!) відступає все далі й далі, і мова не дає жодних можливостей наблизитися до них. Для знака є головним, що він невимотиваний, у нього нема природного зв'язку з наявністю. Головне завдання знака — не вказувати на тотожність, не змальовувати буття, а відрізнитися від іншого знака, являти своє *différance* (цей термін не має адекватного перекладу в українській мові, найближчим до нього є слово — «відмінність»).

¹ Дерріда Ж. Подпись – событие – контекст / Ж. Дерріда // Дискурс. – 1996. – № 1. – С. 54.

² Гурко Е. Тексты деконструкции / Е. Гурко // Дерріда Ж. *Différance*. – Томск, 1999. – С. 21.

³ Дерріда Ж. О грамматологии / Ж. Дерріда. – М., 2000. – С. 156.

⁴ Там само. – С. 164.

Як відзначають дослідники, із позицій граматики «термін з фіксованим значенням (чи з можливістю його понятійно-предметної фіксації) заміщується терміном із множинно-нефіксованим полем значущості, в якому значення не є даними наперед, але відтворюються, мандруючи звивистими та примхливими асоціативними шляхами»¹.

Ці положення, у свою чергу, служать підставою твердження, що текст — навіть найбільш чіткий — не має єдиного істинного значення, більше того, він переповнений безліччю конотацій, алюзій, прихованих натяків, які могли бути абсолютно невідомими його автору. Мова, якою написано текст, завжди являє нам *différance*.

Граматики та герменевтика. Відсутність у тексті єдиного «істинного» смислу, незалежність його від автора, можливість його різночитань ріднять граматикичне вчення з філософською герменевтикою. Проте між ними існує й низка суттєвих відмінностей.

М. Хайдеггер, від якого філософська герменевтика бере свій початок, запитував про смисл буття, намагався прислухатися до його «голосу», хоч і затьмареного товщею дискурсивних «нашарувань». Цей мотив перейняв у нього його учень Г.-Г. Гадамер. Важливе місце в філософії останнього посідає концепт «гри»: смисл народжується під час взаємодії тексту з читачем². Причому в процесі цієї взаємодії ані текст, ані читач не можуть нав'язати один одному *свій власний смисл*. Таким чином, Г.-Г. Гадамер не заперечує того, що в тексті міститься смисл, однак він вказує на те, що цим початковим смислом не можна обмежитись³.

У своєму напруженому діалозі з Ж. Дерріда Г.-Г. Гадамер зазначав: «Там, де повинно бути розуміння, виявляється не лише тотожність»⁴. Читач бачить текст із певної точки історії, крізь призму власної ідеології, культури тощо. Але, тим не менш, філософська герменевтика все ж чує голос логосу: голос тексту, голос його автора, намагається досягнути текст як ціле (остання вимога, як видається, теж нав'язана логосом). З огляду на це Г.-Г. Гадамер залишається, як він саркастично висловився в тому ж діалозі, «вівцею», що заблукала на полі метафізики, у той час як Ж. Дерріда полишає її межі⁵.

¹ Косыхин В. Г. Нигилизм и современная онтология / В. Г. Косыхин // Вестн. Томск. гос. ун-та. – 2008. – № 313. – С. 45.

² Гадамер. Х.-Г. Истина и метод / Х.-Г. Гадамер. – М., 1988. – С. 147–156.

³ Там само. – С. 386.

⁴ Гадамер. Х.-Г. Деконструкция и герменевтика [Электронный ресурс] / Х.-Г. Гадамер // Герменевтика и деконструкция. – Режим доступа: <http://anthropology.ru>

⁵ Там само.

Граматиологія піддає критиці діалогічний характер смислу, який вичитується з тексту. Якщо для Г.-Г. Гадамера «розуміння полягає у тому, що один повинен стати на місце іншого, щоб сказати, що він тут зрозумів»¹, то граматиолог одразу ж наперед відкидає таку можливість. Для Ж. Дерріда мова, свідомість, смисл, істина, наявність — це лише наслідки письма.

Для філософської герменевтики важливе значення посідає поняття «доброї волі», з якою читач вступає в діалог із текстом. Ж. Дерріда ж недвозначно відкидає цей «комунікативний» аспект тлумачення. Комунікація, в інтерпретації останнього, — це лише некритична метафора, що фігурує у текстах метафізичної філософії: ми мислимо смисл як дещо, що можна передати, перенести. Із цих позицій письмо постає лише начеби засобом пересування, хоч у дійсності воно є передумовою смислу як такого.

Граматиологія та тлумачення юридичних норм. Виділимо декілька імплікацій для теорії правотлумачення, які вбачаємо у проекті граматиології: а) істинний смисл — це не те, що можна віднайти, він є предметом, так би мовити, для «танцю з ручкою» (Ф. Ніцше): смисл стає на службу письму, а не навпаки — його можна використовувати для задоволення власних потреб; б) як і з позицій відстоюваного тривалий час П. М. Рабіновичем потребового підходу, спростовується можливість верховенства права в розумінні останнього як панування закону над людьми: править не закон, а правлять люди, які вичитують з нього той смисл, який якомога більше сприяє задоволенню їхніх потреб²; в) будь-який концептуальний підхід, що використовується в юридичній науці (матеріалістична діалектика, метафізика, феноменологія тощо), є лише видом риторики, «драматургії», яка наближує до істини не більше ніж бульварне читиво; г) якщо філософська герменевтика робить опозицію «правотворчість-правозастосування» позбавленою змісту (при тлумаченні смисл ніколи не твориться, але й не віднаходиться), то граматиологія схиляється швидше до їх ототожнення: смисл не є чимось стабільним, він є наслідком руху письма, а отже, завжди створюється заново; д) будь-яка юридична аргументація «пра-

¹ Гадамер Х.-Г. Деконструкція и герменевтика [Електронний ресурс] / Х.-Г. Гадамер // Герменевтика и деконструкція. – Режим доступа: <http://anthropology.ru>

² Рабінович П. Потребовий дослідницький підхід – інструмент з'ясування соціальної сутності прав людини / П. Рабінович // Право України. – 2005. – № 7. – С. 94–97; Він же. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / П. Рабінович // Вісн. Конституц. Суду України. – 2006. – № 1. – С. 37–46.

вильного» тлумачення, що виявляється у загальній формі «якщо, то...», може бути перегорнута, оскільки використовує такі бінарні опозиції, які можуть бути зняті за посередництвом деконструкції.

Останнє твердження стосується всіх без винятку юридичних категорій — правомірне/неправомірне, винний/невинний. Будь-яке з цих понять показує своє *différance*: бінарні опозиції переплітаються, існують лише у зв'язку зі своєю протилежністю. Причому свій смисл вони черпають саме з такого протиставлення, призводячи врешті до кола: правомірне — це те, яке не є неправомірним; винний — це той, хто не є невинним. Отже, елементи бінарної опозиції співвідносяться не з реальністю, яку вони повинні означати, а один з одним.

Коло у визначенні — відома логічна помилка. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Визначення поняття *злочину* тут залежить від визначення поняття *суб'єкта злочину*. З традиційної точки зору такий стан справ можна кваліфікувати як коло у визначенні. Але ця оцінка зміниться, якщо ми приймемо той факт, що бінарність (логічна циклічність) притаманна будь-якому знаку. Своє *différance* являє *кожне слово* означеної дефініції, і від кожного слова тягнеться слід до іншого. Це означає безперервність сліду, неможливість дати остаточне визначення. Ланцюг слідів веде в безкінечність.

Звичайно ж імплікації граматики перевищують дискурс тлумачення юридичних норм: вони являють собою своєрідний епістемічний колапс у цілому. Ж. Дерріда «підриває мову зсередини, розбиваючи її смисл на міради фрагментів, що складаються з багатозначностей, парадоксів та лінгвістичних анекдотів»¹.

Будь-яке вербалізоване знання підвладне деконструкції. Кінець кінцем, єдиний смисл може нав'язатися лише насильством над іншими смислами: саме так, врешті, й вчиняють суди, вирішуючи ту чи іншу справу, причому найбільш експліцитно це простежується у рішеннях у «складних» справах (hard cases).

Замість висновку: відповідь юриста граматологу. Проект граматики має спірний характер. При всій переконливості деяких його аргументів залишається під питанням перш за все те, яким же чином граматологія може «вітати» над логікою мови та чи дійсно вдається їй знімати бінарні опозиції. Дискусійність бодай цих двох моментів

¹ Стретерн П. Дерріда за 90 минут / П. Стретерн. – М., 2005. – С. 70.

може послугувати «знахідкою» для її поверхневої критики. Проте, вважаємо, аналіз проекту граматології потребує більш виваженого підходу.

У порядку дискусії можна поставити таке питання: а що ж можна протиставити граматологічному читанню закону, який не обмежений волею законодавця (підписом автора), вимогами системного тлумачення, чи то «прямими значеннями» слів, метою норми, сучасним розумінням, чи то балансуванням інтересів усередині суспільства?

Як варіант відповіді можна запропонувати розмежування тлумачення і розуміння, запропоноване свого часу Л. Вітгенштейном¹. Останній передбачав, яким чином тлумачення може внести смуту в розуміння будь-якого, навіть найбільш зрозумілого, речення і яким може бути епістемічний колапс, котрий при цьому може виникнути. Австрійський філософ сам сформулював не менш потужний за скепсис деконструкції скепсис слідування правилу: за посередництвом тлумачення будь-яке правило можна узгодити з будь-якою дією. Між дією та правилом немає ані відповідності, ані протиріччя². Останнє положення інколи називали наймасштабнішою формою скептицизму в історії філософії³. Проте сам Л. Вітгенштейн відповів на неї через вже згадане розмежування розуміння та тлумачення. Це ж розрізнення може бути використано і як контраргумент проти граматології. Розуміння може не потребувати тлумачення, тобто переведення на іншу мову. Якщо будь-яке речення (речення закону, чи то речення-аргументація правильної правотлумачної позиції) потребує тлумачення, то це означає не що інше, як регрес у безкінечність: для інтерпретативного речення потрібне інше інтерпретативне речення і т. д. *ad infinitum*. Але не можна пояснювати до безкінечності, оскільки врешті-решт не залишається нічого іншого, окрім сказати: «Це так». Існує межа ясності. Від слова до дії ми переходимо без посередників (тлумачень).

Таким чином, граматолог не зможе збити з пантелику правозастосувача зняттям бінарних опозицій, коли останній застосовує чітку і зрозумілу норму: речення закону може не потребувати тлумачення взагалі. Тлумачення — лише додатковий елемент, необхідність в якому

¹ Вітгенштейн Л. Голубая и коричневая книги: предварительные материалы к «Философским исследованиям» / Л. Витгенштейн. – Новосибирск, 2008. – С. 40.

² Він же. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Философские работы. – М., 1994. – § 201.

³ Див.: Крипке С. А. Витгенштейн о правилах и индивидуальном языке / С. А. Крипке. – Томск, 2005. – С. 60.

з'являється при неможливості розуміння тієї чи іншої лексеми, вжитої у тексті закону.

На закінчення додамо, що граматологія, як видається, порушує чимало релевантних для юриспруденції проблем, а це дає підставу сподіватися на більш пильну увагу до неї науковців-правників.